

BOORN en BOERSCHOP

Periodiek van de Heemkundevereniging Bussemakerhuis

ERVE VELDHUIS

JBF Leuvenink 1996

Borne - Bornerbroek - Hertme - Zenderen

BOORN en BOERSCHOP

Uitgave van de
Heemkundevereniging Bussemakerhuis.

Jaargang 7, No. 2, Oktober 1997.

Verschijnt 2 maal per jaar.

I N H O U D

Borner merken	G. Groenhuis	34
Bij de voorpagina	Redactie	38
De oale schuur (gedicht)	M.C.J. Oude Wesselink	39
Borne in de volle middeleeuwen 2	J. van Nuenen	40
Monument 6	Redactie	42
Klandestiene jenever op het Hesseler 2	G.A.B. Nijhuis	43
Ooit gesloopt 5	J.B.F. Leuverink	44
Wegonderhoud in Borne rond 1800	G.A.B. Nijhuis	45
Onze oude Stefanuskerk nader bekeken 3	A.A. ten Kate	52
Oude Almeloseweg (gedicht)	L. van Kuijeren	54
Onzen noaber, Arend-Jan ten Hove	J.G.J. Kwast	55
Zo was't, zo is't	Redactie	58
Dr J. Schoemaker, heelmester te Borne 1	Dr A. Fuldauer	59

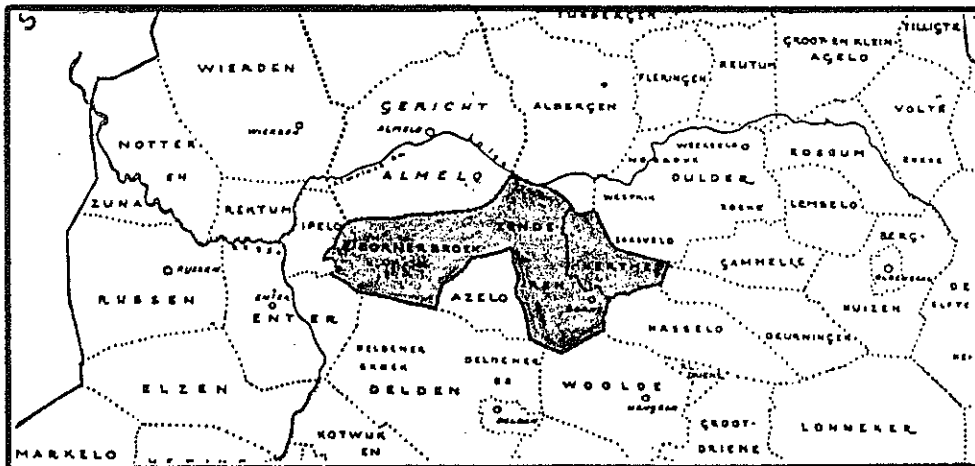
Herkomst illustraties:

Ansichtkaart, Uitg. Sanders, Borne: 58
Archief F.J. van Capelleveen, Borne: 36;40;42;49;56;58
W.H. Dingeldein, Markekaart Twente 1953: 34
Gemeentearchief Borne: 60
Gemeentearchief Borne, collectie Ter Braak: 55;61;63
J.J. Grootenboer, Borne: 59
Kaart Atlas van Kuiper, 1865: 50
Kaart Isaak Tirion, 1755: 46
J.B.F. Leuverink, redactietekenaar, Borne: 44;53;54
J. van Nuenen, Borne:40;41
G.A.B. Nijhuis, Oldenzaal: 43
M.C.J. Oude Wesselink, Borne: 39

BORNER MARKEN

In het gericht Borne werden in het midden van de vorige eeuw de gemene gronden van de twee marken verdeeld: die van Zenderen en Bornerbroek en die van Hertme. Het einde van de traditionele boermarken in Borne, respectievelijk in 1848 en 1849, is daarmee bekend. Over de oorsprong daarentegen, weten we veel minder. In deze bijdrage willen we in kort bestek ingaan op het ontstaan en de geschiedenis van de Borner marken.

De term mark of marke betekende oorspronkelijk merk, merkteken en grens of grensteken. Die betekenis is vervolgens overgegaan op het gebied dat werd begrensd. Nog weer later, waarschijnlijk in de tweede helft van de dertiende eeuw, ging men onder marke ook de organisatie verstaan, die het gebruik ervan regelde: het markegenootschap. De marken Zenderen-Bornerbroek en Hertme (vroeger schreef men overigens Herthme) hebben deze ontwikkeling zonder twijfel ook doorgemaakt.

Detail van de "Markekaart van Twente" van W.H. Dingeldein uit 1953. Het richterampt Borne, centraal gelegen in Twente, wordt gevormd door de marken Hertme en Zenderen-Bornerbroek.

Hoewel het sinds Slicher van Bath gebruikelijk is het ontstaan van markegenootschappen na 1250 te dateren, lijkt het waarschijnlijk dat de Borner marken ouder zijn. In 1218 was "Buorne", zoals de lezers van BOORN en BOERSCHOP weten, al een dorp van enige omvang met een kerk en een pastoor. Zenderen komt als "Sindron" al in de tiende eeuw voor onder de goederen van het Duitse klooster Werden. Gezien de nauwe samenhang tussen bewoning en exploitatie van de omgeving, moet men wel aannemen dat er al boermarken waren voordat deze schriftelijke sporen hebben nagelaten. De term marke is, in samenhang met bewoning, in ieder geval aantoonbaar ouder.

Zo meldt de Codex Lareshamensis, een schenkingsakte van het Duitse klooster Lorsch, onder de jaren 792-793 onder meer een

"villa vel marca Appoldorn", wat we kunnen vertalen als buurtschap of marke Apeldoorn. De "villa vel marca Uttiloch" in dezelfde akte is de buurtschap en marke Uddel op de Veluwe.

Rond de kleine "villa", die uit één of enkele boerenhoeven bestond, lagen de akkers en enkele weiden daar, buiten de wildernis. Het gehele territorium vormde de "marca". Nog in 1832 was de marke Hertme niet minder dan 252 hectare heideveld rijk, waaruit de boeren ondermeer plaggen haalden voor bemesting van hun bouwland. Vroeger zal de omvang van de woeste grond nog groter zijn geweest. Als de bevolking groeide, werden nieuwe akkers en weiden aangelegd. Maar het gedeelte van de marke dat in cultuur was gebracht, bleef altijd kleiner dan de wildernis. De boeren wisten dat er voldoende woeste grond moest overblijven. Zonder plaggenbemesting van de akkers, die daardoor letterlijk en figuurlijk op een hoger niveau kwamen, was een lonende bedrijfsvoering onmogelijk. Wat de beste verhouding tussen cultuurgrond en woeste grond was, hing af van de natuurlijke vruchtbaarheid. Ze varieerde van één op twee tot één op zeven.

Zolang de nederzettingen klein waren, vonden de boeren het niet nodig de exploitatie van hun marke aan geschreven regels te onderwerpen. De traditie volstond; men hield zich aan van vader op zoon overgeleverde gewoonten. Ieder nam wat hij nodig had. Maar toen de dorpen groter werden, kwam daarin verandering.

Tussen 1100 en 1300 groeide de bevolking van Europa explosief, waarschijnlijk omdat het klimaat milder werd. Ontginningen in vrijwel verlaten streken zoals de veengebieden boden enig soelaas, maar in de al bewoonde regio was die mogelijkheid, zoals gezegd, maar op beperkte schaal aanwezig. Wel vestigden zich in deze eeuwen, meer dan voorheen, bezitlozen als kleine boeren in de wildernis. Ze timmerden in korte tijd een simpel kot en brachten een stukje grond in cultuur. Zo ontstonden de keuterboerderijen of katersteden. De kleine boeren werden keuters of koters genoemd. De boeren op de vaak al eeuwen bewoonde hoeven voelden zich door deze gang van zaken bedreigd. Ze gingen ertoe over hun traditionele rechten op hun marke op schrift te stellen. zo ontstonden, volgens Slicher van Bath, de markegenootschappen.

In de boerwilkeur, een buurtschapswet, werd het gebruik van de marke geregeld. De burens kregen elk een aandeel in de exploitatie van het grondgebied. Dit heette een waardeel, waarschap of kortweg ware. De bezitters ervan werden gewaarden, waardeelden, gemene erven of markegenoten genoemd. Het waardeel gaf recht op het weiden van een bepaald aantal varkens en schapen, het hakken van een hoeveelheid hak- en timmerhout, het steken van een gelimiteerde hoeveelheid turf en plaggen e.d.

Werd een hoeve gesplitst, dan ging ook het waardeel in tweeën. Voortgaande erfdeling kon tot halve, een kwart en zelfs tot een achtste waardeel leiden. Eigenaars van een ware die niet of niet meer in de marke woonden, stonden bekend als buitenburen. Soms overtrof hun aantal zelfs dat van de burenen. Dat was in Hertme, omstreeks 1830, ook het geval. Misdorp was de enige gewaardeelde boer in de marke, de overige eigenaars van de boerderijen met markerechten woonden in Borne en omgeving. Hoe jonger de wilkeuren zijn, hoe gedetailleerder de bepalingen. De belangrijkste ervan hadden betrekking op: het plaggensteken; de turfwinning; het recht van stoppelweide (de beweiding van het bouwland na de oogst); het akeren (eikels zoeken door varkens in de bossen); de veedrift (het uitdrijven van vee in de gemene gronden); de zorg voor de omheining van het bouwland; de zorg voor wegen en vaarten en het tijdelijk opvangen van weggelopen vee (het Schutten).

De aanwezigheid van een gewaardeelde boer Misdorp in de marke Hertme, pleit nog eens voor de ouderdom van deze Borner marke. De naam Misdorp komt al duizend jaar voor in de regio. De hoeve Misdorp, die onder de Hof van Delden viel, gaat mogelijk zelfs terug op een prehistorische nederzetting.

Erve Misdorp, waarvan de naam al meer dan duizend jaar in de regio voorkomt. Op dit erve woonde in de 18^e eeuw de enige gewaarde boer in Hertme, alle overige erven waren van eigenaren die buiten de marke verbleven.

Hoewel de vorming van markegenootschappen gericht was tegen de komst van keuters in de marke, werd de vestiging van katersteden onder bepaalde voorwaarden van tijd tot tijd gedoogd uit welbegrepen eigenbelang. De keuters leverden, naast het werk op hun eigen boerenbedrijfje, landarbeid op de gewaarde boerderijen in de drukste tijd van het seizoen. Met de komst van de textielnijverheid zouden deze kleine boeren met spinnen en andere huisarbeid hun karige inkomen aanvullen. Zoals bekend ligt daarin de oorsprong van de Twentse textielindustrie.

Onder invloed van de economische vernieuwingsdrift in de patriottentijd en de Bataafse Republiek rond 1800 gingen er steeds meer stemmen op om de traditionele marken op te heffen. Zij stonden, zo vond men, de vooruitgang in de weg. In de landbouwenquête van 1800 staat, dat in Borne al een begin was gemaakt met de ontginning van de woeste grond. Colmschote, de rapporteur, deelt bijna lyrisch mee dat de Borner boeren *woeste grond hebben omgetoverd in heerlijke weiden en vruchtbare akkers*. Met noeste vlijt hadden zij *de wilde natuur "lagchende klaver", vruchtbare tuinen en lommerrijke lanen ontworpen*.

De definitieve opdeling van de Borner marken kwam, zoals gezegd, in 1848 en 1849 tot stand. Het plan van de markeverdeling van Hertme van 1847 is reeds gepubliceerd in BOORN en BOERSCHOP, No. 1 van 1997. Behalve de gewaardeelden, deelden ook anderen mee. Opmerkelijk is, dat de katersteden één tot drie aandelen kregen. De weidegronden werden verdeeld naar rato van het veebezit in 1833-44. Aan de eeuwenlange exploitatie van de gemene gronden door de gewaarden van de buurtschap was een einde gekomen.

G. Groenhuis.

Literatuur:

1. B.H. Slicher van Bath.
De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850).
Utrecht/Antwerpen, 1960.
2. J. Heringa.
De buurtschap en haar marke.
Drentse Historische Studiën V, Assen 1982.
3. H.B. Demoed.
Mandegoed schandegoed. De markeverdeling in Oost-Nederland in de 19^e eeuw. Zutphen, 1987.
4. R.M. Kemperink.
De mannen van Weede en Emmeklaar. In: J.A. Brongers e.a.,
Amersfoortse opstellen, Amersfoort, 1989.
5. Amber Walraven.
Jeugdproject geschiedenis. In: BOORN en BOERSCHOP, No. 1,
1993.
6. G. Groenhuis.
Een vroege vermelding van Borne. In: BOORN en BOERSCHOP,
No. 1, 1994.

7. Jan van Nuenen.
Borne Archeologisch. Borne, 1995.
8. H.A. M. Woolderink.
Plan markeverdeling Hertme. In: BOORN en BOERSCHOP,
No. 1, 1997.

Ook Uw buurman of buurvrouw wil misschien meer over heemkunde weten. Laat hem of haar BOORN en BOERSCHOP eens zien en stel voor om ook lid van onze vereniging te worden. Doe het nu!

Leverbare uitgaven van de Heemkundevereniging Bussemakerhuis:	
Titel	Prijs *
De Hof te Borne rond 1650	f. 5,00
Rond Horst en Hof te Borghende	f. 10,00
De Doopsgezinde families uit Borne in 1830	f. 5,00
Borne Historie en volksverhalen	f. 10,00
Landweren Borgen en Postwegen	f. 20,00
Borne archeologisch	f. 12,50

* = prijs exclusief porto.

De uitgaven zijn verkrijgbaar bij de penningmeester van de Heemkunde vereniging, de heer A.J. Linthorst, Zuid Esch 46, Borne, telefoon 074 - 667007 en bij het Bussemakerhuis aan de Ennekerdijk in Borne.

BIJ DE VOORPAGINA

Op de kaft van deze jaargang van BOORN en BOERSCHOP, is een prent afgebeeld van het Erve Velthuis. Verzuimd is om in de beschrijving ervan te vermelden waar dat erve is gelegen. We herstellen deze omissie hierbij, met de vermelding dat het nieuwe erve Velthuis, dat de opvolger is van de boerderij op de prent, is gelegen aan de Weteringdwarsweg in Hertme.

DE OALE SCHUUR

Het is hearfst, het joar lop wier op t eand
Dat de daagn doonkeder wordt, is woar a'j t an keant
Zo koomp ter veur allns een tied van goan
Van wat ter op disse wereld is ontstoan
Ook veur ne oale schuur, an de oawerkaant van t Schip
Den doar meer as vieftig joar hef e stoan as ne klip.
De leste joarn raakn de schuur al meer in verval en snel
Kreengn reagn en weend al ho wieder vriej spel
D'r kleunkn zelfs stemn um t tiej te keern
Mer natuurelementen zint meujlik te weern
Want plots stun den bouwval in veur en vlam
De braandweer ging nog blussen met vol tamtam
Wat oeteindlik oawerbleef was puun en as
De foto gif te zeen hoe t vrooger was.

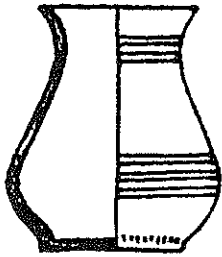
M.C.J. Oude Wesselink.

N.B.: De laatste in oude landelijke stijl gebouwde schuur in Borne, werd op 3 maart 1991 door brand verwoest, met als waarschijnlijke oorzaak: brandstichting. De toen omstreeks 70 jarige schuur, werd oorspronkelijk gebruikt voor de opslag van graan en stond min of meer midden in het land aan de Torenlaan, aan de oostkant van het kruispunt van de rondweg om Borne nabij het voormalige café/restaurant "Het Schip".

De redactie.

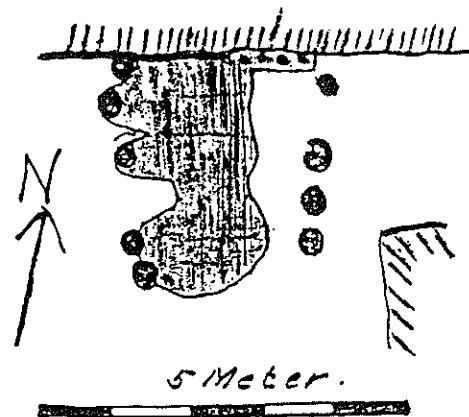

ARCHEOLOGIE

BORNE IN DE VOLLE MIDDELEEUWEN 2

In juni 1994 vonden wij (A.W.N. afd. Twente) in het toen uitgegraven wegkUNET van deel 2 van plan A in de Stroom Esch, de sporen van een behuizing en verder van nog 4 schuren en 2 spiekers. Van twee waterputten gingen toen, door gebruik van graafmachines, de sporen verloren (zie BOORN en BOERSCHOP, jrg. 5, No. 1, pag 13-17 of "Borne archeologisch" pag.38).

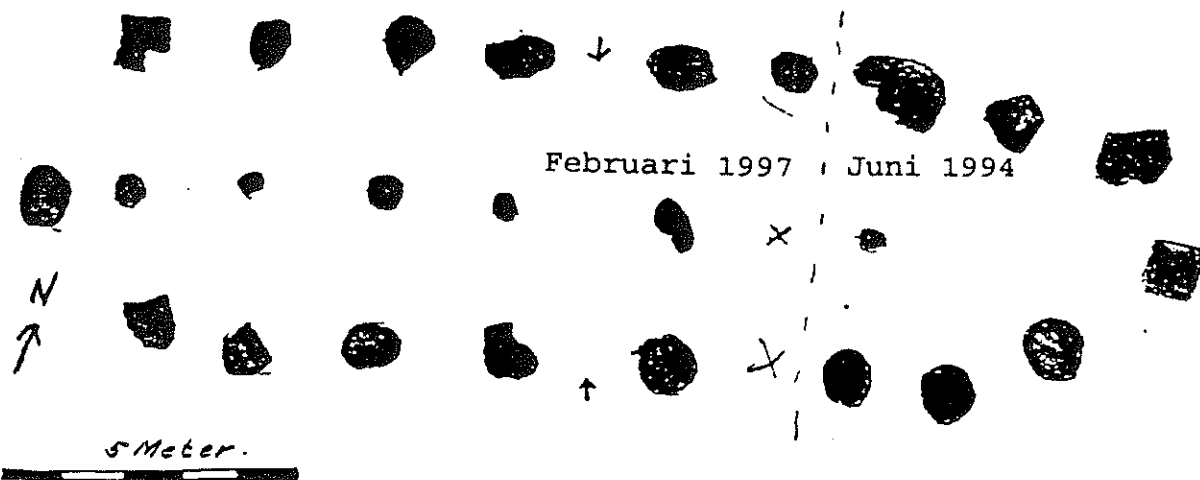
In de bouwputten in de straat bij het Erve Jenneboer werd tijdens de bouwperiode zoveel mogelijk elke put geïnspecteerd op sporen van vroegere bewoning of gebruik. Dit leverde toen echter geen noemenswaardige gegevens op. Toen in februari 1997 de laatste grote put werd uitgegraven zagen wij op verschillende plaatsen een verscheidenheid aan sporen. Echter zonder enige samenhang. Toen op vrijdagmiddig de putuitgraving onze opgraving naderde, zagen we twee klusters van paalsporen. Dit deed ons besluiten dit alles op zaterdag in te gaan meten. Daarbij hadden we de indruk dat we maar een deel van de gebouwsporen zagen. Zo'n 15 meter noordelijker tekenden wij nog sporen in van een gebouwtje van $\pm 2,5$ m vierkant. Dat doet denken aan een gebouw dat in de archeologie een hutkom wordt genoemd. Hutkommen zijn kleine werkplaatsen met een verdiepte vloer waarin een beroep werd uitgeoefend, zoals weven, smeden, pottenmaken enz., enz. Hutkommen hebben wij in Borne nog niet eerder gevonden. In de noordkant van de hutkom werden, kort naast elkaar, 5 paaltjes in de grijze sleuf gevonden. Dit is vermoedelijk een rest van een wand met vlechtwerk dat mogelijk met leem (met koemest?) besmeerd is geweest.

Paalsporen, mogelijk van een voormalig werkplaatsje, nabij het Erve Jenneboer in de Stroom Esch, feb. 1997.

Om tijd te winnen en de dreigende regen voor te blijven werd door boring de diepte van de paalsporen bepaald. Deze varieerde van 35 tot 55 cm. Thuisgekomen werd, om naar mogelijke aansluitingen te zoeken, de tekening opgezocht die drie jaar eerder van de naastgelegen opgraving gemaakt was. Na wat passen en meten en het vergelijken van sporen van dezelfde

diepte, werd de aansluiting inderdaad gevonden, waarbij we twee paalsporen missen van palen die wel aanwezig geweest moeten zijn. Op de nieuwe tekening werd de plaats van deze palen met kruisjes aangegeven. Dit leidde tot de bijgevoegde plattegrond van een voormalige boerderij. Door metingen, uitgaande van de rand van het wegwaknet, komen we aan een maximaal verschil van 30 cm, hetgeen te verwaarlozen is. De beide delen vormen samen kennelijk de sporen van één opstel.

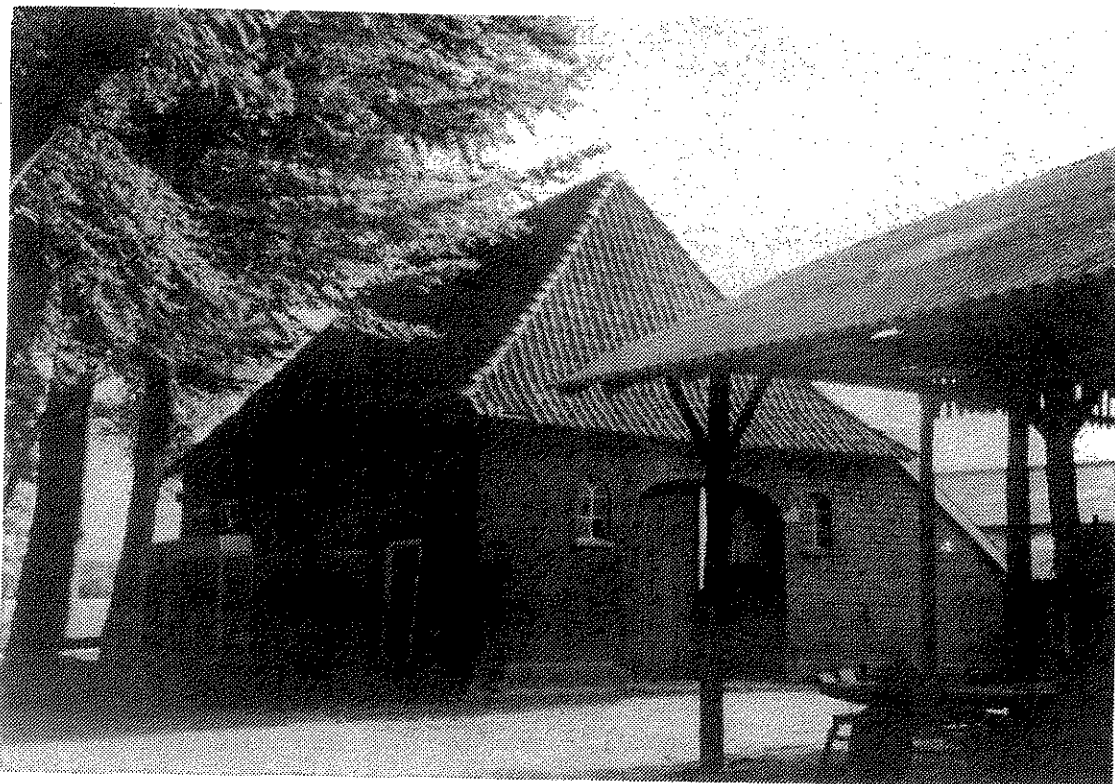
Reconstructie van een boerderij nabij het Erve Jenneboer in de Stroom Esch. De reconstructie is uitgevoerd m.b.v. opgravingsgegevens uit twee perioden, n.l. juni 1994 en feb. 1997.

Bij het nazien van het materiaal dat uit de sporen van 1994 was gekomen, ontdekten we dat de grote pot, die intussen gerestaureerd is, uit een paalgat van de nu gereconstrueerde woning is gekomen. Wij weten dat door de graafmachine de bodem ervan is weggeslagen en dat de pot dus ondersteboven in de grond zat. We denken hier te doen te hebben met een bouwoffer. Ook in het hoofblad is bij de opgraving in 1987, in een paalgat, een nagenoeg hele pot gevonden die eveneens ondersteboven in de grond zat. Hele potten worden niet veel gevonden. De meeste zijn urnen of grafgiftten. Andere zijn voorraadpotten die zo in de grond gegraven zijn of in een keldertje hebben gestaan. Deze laatste staan dan gewoon rechtop. We denken dat het omgekeerd in de grond plaatsen van potten een ritueel teken was.

J. van Nuenen.

Het verkeerde pad, doar kōj hoast nich umhen.

MONUMENT 6

Het Spookhuis in Hertme heeft zijn beste tijd gehad! Onderhoud is er de laatste jaren niet gepleegd en zover de redactie weet is de eigenaar het gebouw liever kwijt dan rijk. Zonde dat zo'n gebouw dat voor de geschiedenis van Borne toch echt van belang is, zo verwaarloosd wordt! Het Spookhuis, ook wel Het Oude Groothuis genoemd, is de laatst overgebleven opstal van de verdwenen havezathe Het Groothuis en staat aan de Lodieklanden even buiten de kern ten westen van Hertme. De noordgevel ziet er nog redelijk in de oorspronkelijke staat uit, maar de rest is deerlijk verminkt door het wijzigen van ramen en deuren en het bekleden met planken. In vroeger jaren werd het goed bewoond door de Van Averhagens die ook de Borg in Borne bezaten. Later, in 1720, heeft Anna Elisabeth Scheele tot Weleveld er nog gewoond. De kunstschilder Johan Tibbe (1875-1926) had hier een poosje zijn atelier. Later werd het gebruikt als koeiestal. We mogen hopen dat er een oplossing gevonden zal worden en dat er herstellingen verricht zullen gaan worden anders ziet het er slecht uit voor de toekomst van dit prachtige oude gebouw. Er gaan zelfs stemmen op om het naar elders te verplaatsen. Hopelijk zal het zover niet hoeven komen.

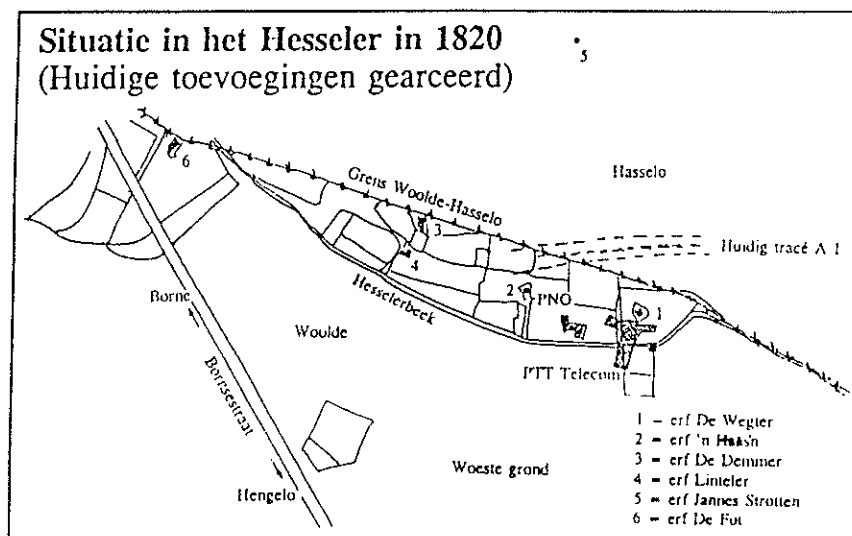
Wel het spek verdeent, krig het nich aait.

KLANDESTIENE JENEÏVER OP HET HESSELER 2

Na het ter perse gaan van het vorige nummer van BOORN en BOERSCHOP ontvingen we van de auteur (G.A.B. Nijhuis) nog enige aanvullingen op zijn artikel met bovenstaande titel. Het gaat over de drie erven die in de tekst bedoeld werden, aangevuld met enkele gegevens over de bewoners ervan. Graag geven wij alsnog een overzicht van deze interessante feiten en gegevens.

Het gebied Het Hesseler liep, gerekend vanuit Borne, door tot over de gemeentegrens van Borne, tot in de marke Woolde, gemeente Hengelo. Dit gebied wordt tegenwoordig doorsneden door de autosnelweg de A 1. De genoemde erven waar geschonken werd, liggen op Hengelo's gebied tegen de grens aan van de marken Woolde en Hasselo. De klanten kwamen echter, zoals in het vorige artikel beschreven, voor een deel uit Borne.

Verdere aanvullingen: a) Gerrit Bekkers, geboren in 1746, was gehuwd met Aaltje ten Dam (Demmer) en woonde zeer waarschijnlijk op 't erfje "Linteler" bij "De Demmer". Hij was oom van Frederik Bekkers die in 1768 was geboren (dus in 1783 15 jaar oud!). Gerrit (was ingetrouwd) en Frederiks vader (broer van Gerrit) waren beiden geboren op "'n Ewert". Dit is de plaats van het erf waar nu hovenier Jan Boomkamp woont (Deurningerweg 36) en waar vroeger Jan van 'n Ewert woonde. b) Jannes Strotten woonde in Hasselo in het pand dat nu waarschijnlijk Torenlaan 11 als adres heeft. Het is, komend vanaf Borne de eerste boerderij na de beek aan de linkerkant. het ligt iets van de weg af tussen enig boomte. c) Jan Bertelink alias Haas'n Jan woonde op "'n Haas'n". Op deze plaats staat nu het PNO-gebouw (PNO = Pecunia Non Olet). d) Frederik Bekkers trouwde in 1789 in op het erf "De Wegter". Hij trouwde de erfdochter aldaar en kwam daardoor dus vlak bij zijn oom Gerrit te wonen. Op de plaats waar dit erf heeft gestaan, staat nu het nieuwe gebouw van PTT Telecom op de Westermaat.

OOIT GESLOOPT 5

„De Hoop“

JBF Leuvenink '97

De korenmolen "De Hoop" van de Firma Velthof aan de Grotestraat naar een foto van W. Eekman. De molen werd in 1842 gebouwd in opdracht van G.J.O.D. Dijkers die hem in 1894 voor fl. 4550,00 verkocht aan H. Velthof uit Schalkhaar. De wieken staan in de stand "molen voor korte tijd buiten bedrijf". Hoewel de achtkantige onderbouw van de molen nog aanwezig is, lijkt er weinig hoop dat de molen ooit nog hersteld zal worden. Door de Vereniging "De Hollandsche Molen" is er in het begin van de jaren vijftig nog wel een poging tot herstel gedaan, maar deze is toen helaas op niets uitgelopen. Misschien denkt men er in de volgende eeuw anders over, wie weet..... Hartelijk dank aan J. Velner voor het verstrekken van de gegevens.

J.B.F. Leuvenink.

WEGONDERHOUD IN BORNE ROND 1800.

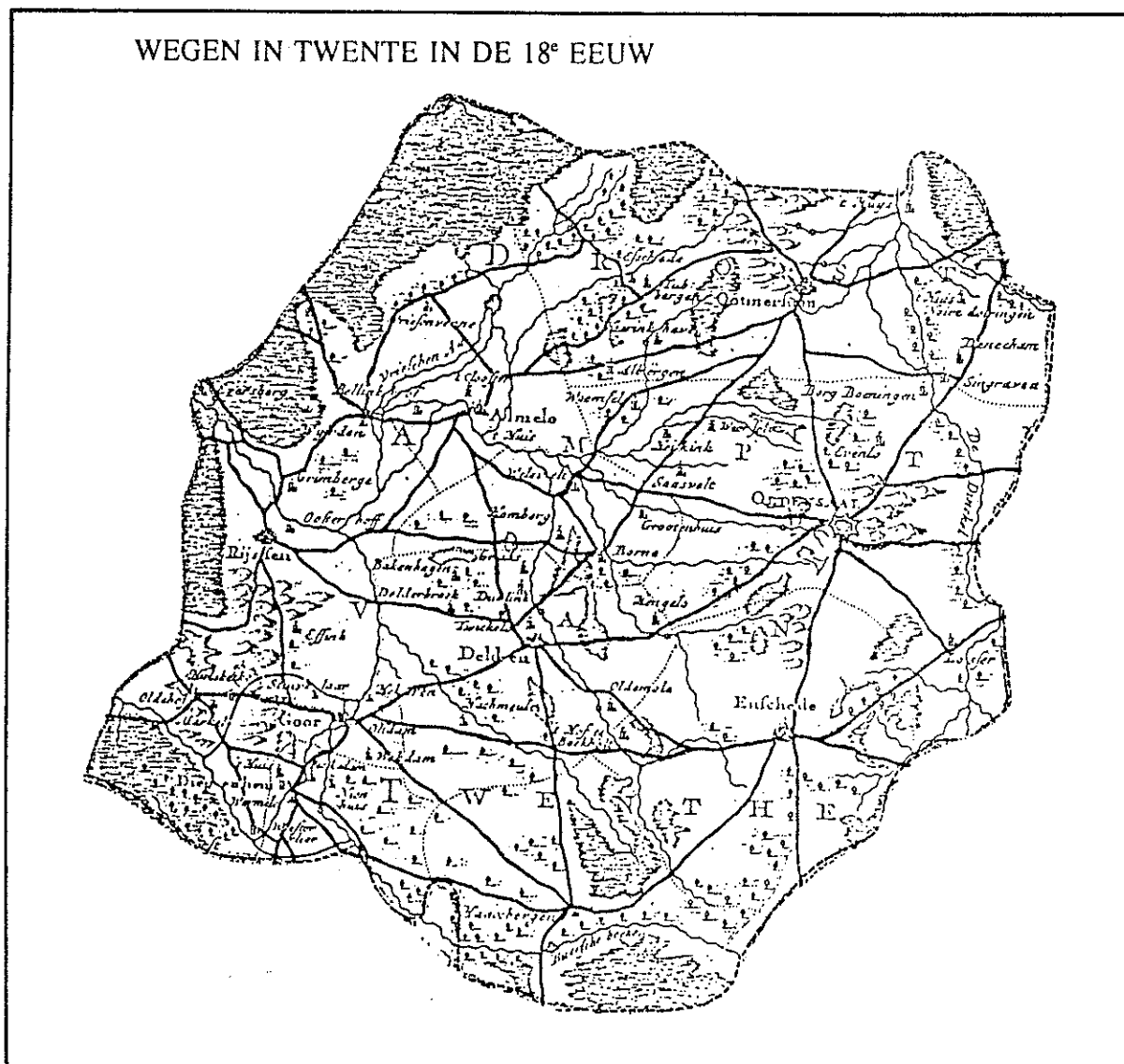
De naam van Nederland in de periode van 1794 tot 1813 was de Bataafse republiek der Verenigde Nederlanden. De Fransen hadden het Nederlandse volk bevrijd van het juk van de adel. In hun eigen land was dit al in 1789 gedaan. Frankrijk had in 1794 aan stadhouder Willem V de oorlog verklaard. Omdat Willem V ook stadhouder van Overijssel was, raakte Overijssel dus ook in oorlog met Frankrijk. Frankrijk wilde ons bevrijden van de tirannie van de Prins van Oranje en ook hier "Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap" brengen. Diverse vreemde troepen, Engelse, Hannoverse en Hessische, trokken door Overijssel om de Fransen tegen te houden, hetgeen dus niet lukte. In 1795 werden provisionele (=voorlopige) regeringen gevormd. De voorlopige Statenleden noemden zich provisionele representanten van het volk. Overijssel werd toen bestuurd door het "Departementaalbestuur van den ouden IJssel". In 1810 werd heel Nederland bij Frankrijk ingelijfd, waarbij de Fransen een aantal zaken naar hun bestel ook hier invoerden: de dienstplicht, een ander rechterlijk bestel, de Burgerlijke Stand, betere (rechtere) wegverbindingen. In 1811 werden de richterampten opgeheven en ontstaan de "mairies" die vanaf 1813 de burgerlijke gemeentes vormen.

De wegen voor 1800

De Romeinen hadden heirwegen aangelegd om hun legers te kunnen verplaatsen. De latere heersers, Koning Clovis, Keizer Karel de Grote, de bisschoppen van Utrecht, Keizer Karel V, Philips II en sinds 1581 de Staten, gebruikten waarschijnlijk allen, deze wegen voor hetzelfde doel. Handelsproducten zullen ook over deze wegen vervoerd zijn. Moeilijk is na te gaan welke wegen vanuit deze vroege middeleeuwen tot op heden zijn blijven bestaan. De wegen op de bijgaande kaart geven ons een beeld van de loop van de toenmalige verbindingen tussen de diverse steden, dorpen en buurtschappen.

De vroegere bisschoppen van Utrecht, die hier in Twente de kerkelijke en wereldlijke macht uitoefenden, hadden ook het recht van tolheffing op de wegen. Uit de tolopbrengst werden mensen betaald die bescherming dienden te bieden aan de reizende koopman. De tol werd geheven over de vervoerde goederen, dus niet over het gebruik van de weg. Het onderhoud van de wegen was een taak der plaatselijke plattelandbewoners. Tijdens en na de Franse tijd kwam daarin verandering. Over hoe dat in de omgeving van Borne in zijn werk is gegaan, leest u in dit artikel.

Het tegelijkertijd veranderen van veel zaken die al eeuwen op een bepaalde manier waren geregeld (en nog wel door vreemden) bleek erg moeilijk. De medewerking van de burgers was niet erg

De belangrijkste wegen in Twente in de 18^e eeuw. Detail van een kaart van Isaak Tirion uit 1755 waarin de wegen iets meer accent hebben gekregen. Bijna alle wegen in die tijd waren nauwelijks meer dan karresporen die in de winter vrijwel onbegaanbaar waren.

groot; ze waren al een aantal eeuwen gebukt gegaan onder het juk van de adel, die van hen hoge pachtopbrengsten en belastingen had geëist. Onder het bewind van de Staten van Overijssel, bestaande uit de edelen ten plattelande (de Ridderschap) en de vertegenwoordigers van de drie grote Overijsselse steden, Deventer, Kampen en Zwolle (de Steden), had de bevolking niets te vertellen gehad. De grond bracht ook niet voldoende voedsel op om de velen, na de grote bevolkingsexplosie uit de 18e eeuw, te voeden. Het is begrijpelijk dat de bevolking sceptisch stond ten opzichte van de door de Fransen ingevoerde

hervormingen die het nodige geld kostte en waaraan zij dienden bij te dragen. Nu er vrijheid door de Fransen werd gebracht, keken de Nederlanders daar zeer argwanend tegenaan, want wie garandeerde hen dat de nieuwe toestand zo zou blijven en de adel niet weer zou "opstaan".

Door de Fransen ingevoerde veranderingen waaraan het volk niet van harte meewerkte, zien we onder andere in het onderstaande verhaal over wegonderhoud.

Uit een aantal besluiten op "holtinks" (= markevergaderingen) van de marke Zenderen en Bornerbroek heb ik er twee gelicht die over de wegen in en rond Borne handelen. Het gericht Borne bestond uit het dorp Borne, de marke Zenderen en Bornerbroek en de marke Hertme. Wat de goedsheren van de marke Zenderen en Bornerbroek d.w.z. diegenen die een stem, door hun bezit van eigendom in de marke hadden, op deze vergaderingen besloten hadden, werd in het markeboek opgetekend en middels pamfletten opgehangen. Voor de ongeletterden werden deze beslissingen na de kerkdienst bij "kerkensproake" aan het volk medegedeeld. De toehoorders hadden de plicht deze boodschappen aan anderen door te geven.

Verskil tussen dorp en platteland

Het dorp Borne had zijn eigen bestuurders bestaande uit: de richter, de onderrichter en zijn "setters". Dit bestuur had zijn eigen bevoegdheden en plichten, evenals dat van de marke. Alle grondbezit in het dorp was in handen van particulieren. Gemeenschappelijke grond in dorpen en steden was onbekend. De grond bij de erven (in de marke) was eigendom van de boer zelf of de goedsheer (de eigenaar van de grond), terwijl de rest van de grond gemeenschappelijk bezit van de marke was. De markebewoners gebruikten zowel de gecultiveerde als de nog woeste gronden voor het uitoefenen van hun beroep. Moesten ze daarom ook de wegen onderhouden? De dorpsbewoners gebruikten evenals anderen (de markebewoners) hun wegen in het dorp en de wegen op het platteland. Het onderhoud in de dorpen werd betaald uit de belastingen die hiervoor werden geheven. Dit onderhoudswerk werd uitbesteed en niet door de dorpsbewoners zelf verricht, dus dit was anders geregeld dan het onderhoud van de wegen op het platteland. De markebewoners moesten n.l. wel lijfelijk (met hun paarden en karren en zonder dat ze daarvoor werden betaald) hun wegen in de marke onderhouden. Belastingen die de plattelandsbewoners dienden op te brengen werden niet voor het wegenonderhoud in de marke gebruikt, die van de dorpsbewoners wel. Dit verschil nu stak de markebewoners.

Voor de Franse tijd was over dit onderhoud nooit "opstand" geweest en werd het verschil in financiering van het onderhoud gelaten aanvaard. De landrentmeester van Twente had de supervisie over de wegen in Twente. Dit nu had hij weer uitbesteed aan de markerichter in elke marke. In het voor- en najaar (maart en september) diende deze de wegen te inspecteren. Als er reparaties dienden plaats te vinden, werd het markebestuur

hiervan op de hoogte gesteld, waarna de betreffende wegen "opgemaakt" moesten worden. Hiervoor diende de boerrichter op bepaalde dagen en tijden, met het opgegeven aantal boeren, paarden en karren, zich ter plekke te vervoegen om de wegen te egaliseren. Artikel 33 van een reglement uit 1777 geeft aan hoe die wegen er uit dienden te zien: *De weg moet in het midden iets hoger liggen in verband met de afwatering en aan een kant een sloot. De benodigde zandgrond moet van de naastgelegen gronden worden betrokken. De wegen moeten minstens 24 voeten (= 7,20 m) breed zijn, inclusief bermen en parallel ermee mogen eiken, beuken, essen en dennen groeien. De markerrichters hebben de zorg voor het regelmatig "inlijken". In de dorpen en steden moeten de goten die door de straten lopen behoorlijk met planken worden afgedekt ('t riool-wezen was nog niet bekend). In maart, april, september en oktober moet bij goed weer aan de wegen worden gewerkt van 9 - 12 uur en van 14 - 18 uur.* H.J. Bos verwalter (= vervangend) landrentmeester van Twente, wonende te Oldenzaal, was in de tweede helft van de 18e eeuw tevens markerrichter van Zenderen en Bornerbroek en had vanuit deze laatste functie ook de eindcontrole op de doorgaande wegen in deze marke. Deze controles zijn te vinden in zijn nagelaten dagboek (Lit. 1). In de Franse tijd nu werden de burgers (en de boeren) mondiger en uitten dat door bij geschillen een advocaat te benaderen. Burgers die het met vroegere besluiten (helemaal of gedeeltelijk) niet eens waren, richtten zich tot de advocatuur. De advocaten op hun beurt (zij waren na de ondergang van de adel in hoger aanzien gekomen) stonden de eenvoudige burgers graag bij om hun rechten te claimen.

De wegen

De wegen, zowel op het platteland als in de steden en dorpen in Twente moeten ook nog rond 1800 in zeer slechte staat zijn geweest. Met bakstenen bestrate wegen waren er nagenoeg nog niet, zeker niet op het platteland. Mogelijk dat in de hoofdstraten in een stad op het middengedeelte van de weg een plaveisel lag van kleine veldkeitjes. Door verkeer ontstond slijtage, waardoor onderhoud diende plaats te vinden. Deze onderhoudsplicht, zoals reeds gezegd, was in dorpen en steden anders dan op het platteland. Door het heffen van belasting op woningen en bijbehorende grond betaalde een dorping mee aan het onderhoud van bruggen en wegen. In de marke werd door eigen mankracht het onderhoud gepleegd en als er geld voor b.v. brugmateriaal nodig was, werd dit uit de markekas betaald. De markekas werd gevuld uit geïnde boetes voor verschillende vergrijpen van de markebewoners b.v. het zonder toestemming ontginnen van markegrond (die later door middel van een boete tot eigendom werd) en het laten grazen van vee op de gemeenschappelijk gronden.

Verschillen die er altijd al waren geweest, werden nu, in de Franse tijd en erna, aangevochten en er werd geprobeerd ze in eigen voordeel (anders) uit te leggen of om te buigen.

Voorbeeld van een veldkeienweg zoals die vroeger werden toegepast. Slechts een klein deel van de weg, een pad in het midden werd daarmee geplaveid.

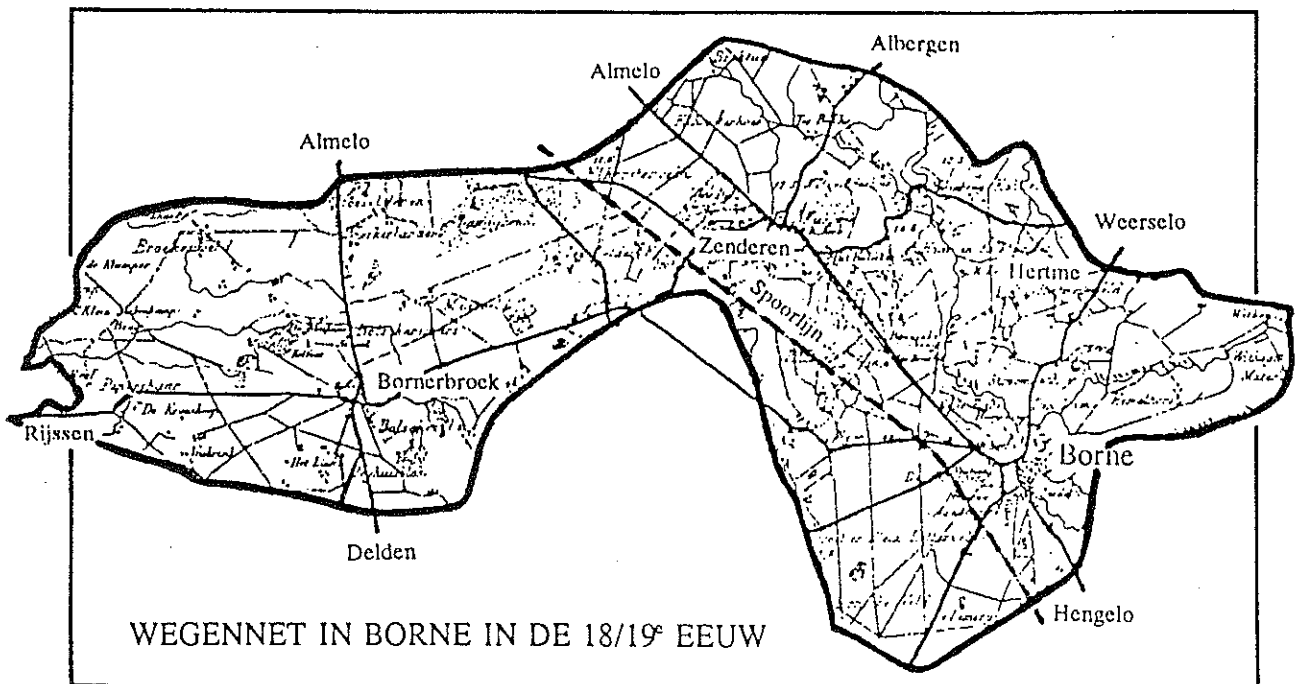

Door de komst der Fransen werden dus veel zaken op de kop gezet. Ook de Twentenaren maakten gebruik van de nieuwe toestand en de aan hen geboden vrijheid b.v. door de advocatuur te raadplegen. Verschillen die er waren tussen, in dit geval, het dorp Borne en de Marke Zenderen en Bornerbroek, werden aangevochten.

G. Pennink (advocaat?) te Enschede schrijft op 18 november 1799 een brief aan het Departementaal bestuur van Overijssel (Lit. 2) waarin hij meedeelt dat de wegen op veel plaatsen in Twente in zeer slechte staat zijn en zulks voornamelijk omdat de sloten niet genoegzaam worden opgeruimd en ook de gaten niet genoeg worden aangevuld. Hij denkt dat de richters, wat de onderhoudsplicht van de boeren aangaat, teveel door de vingers zien. Laten we wel bedenken dat alle wegen zandwegen waren en door het verkeer van karren en wagens snel uitsleten. In de winter waren ze door mogelijk slechte weersgesteldheden, bijna onbegaanbaar. In warme zomers was dit ook het geval, maar dan door het mulle zand. Alleen in voor- en najaar waren ze redelijk te gebruiken. Onder andere waren de wegen van Borne naar Hengelo (= de Oude Hengelose weg, via "Klaas aan de brug" naar "Welberg" en daar de huidige Bornsestraat overstekend, via de Oosterbosweg en het Wilbert naar de Thiemsbrug in Hengelo) en de weg van Borne naar Delden (= de Oude Deldensestraat) in zulk een desolaten staat, dat men aldaar, zonder veel gevaar van ongeluk, niet kan passeren, en die niet anders dan door eene menigte takkebosschen er in te werpen passabel kan gemaakt worden. Zullende daarbij uitdrukkelijk moeten worden verboden, dat geene aarde van de weg of zoden van den oever daartoe worden gebruikt en geordonneerd om de takkebosschen met zand te bedekken. Pennink vraagt de richters de wegen binnen 14 dagen te controleren. Nalatigen dienen te worden beboet, waarbij niet naar de oude methode, dat een aantal boeren een bepaald stuk moet opmaken, dient te worden gekeken.

Iedere ingezetene moet hiervoor ingezet worden. Wat nu de oude methode was, valt op te maken uit een publikatie van 1799 waarin de Setters (de "gezeten" burgers en daarmee de dorpsbestuurders) van Borne: Abraham ten Kate, G. Meyling (onderrichter), Wessel Hofste, Jan Hemmelder, Steffen Neyenhuys, J.W. Meyer en Gerh. ten Have naar aanleiding van het bovenstaande een brief aan "den Burger Mr. J.W.Racer, provisioneel verwalter Drost van Twente" schrijven. Zij openen de brief met de aanhef "medeburger". Uit deze aanhef blijkt dat de gewone man de Franse leus "vrijheid, gelijkheid en broederschap" in praktijk brengt. Klaarblijkelijk voelen ze zich gelijk. Zij, burgers van Borne, zijn door de richter van Borne gelast de wegen in het dorp op te maken, waarvoor ook paarden en wagens nodig zijn. Dit nu is nieuw, want het onderhoud van de wegen in het dorp is altijd betaald uit de opbrengsten van de belastingen, en in opdracht en dus betaald, uitgevoerd.

De belangrijkste wegen in het Kerspel van Borne in het begin van de 19° eeuw. In 1865 werd daaraan de spoorlijn Almelo-Salzbergen toegevoegd. Enkele doorgaande wegen kregen reeds een veldkeienbestrating, al was dat slechts in een smalle strook in het midden van de weg. Het geheel bestraten met klinkers stamt pas uit het einde van de 19° en het begin van de 20° eeuw.

Toen de richter dus opdracht gaf tot herstel, is dit door de inwoners vrijwillig(?) gebeurd, hoewel bepaalde delen door de boeren opgemaakt hadden moeten worden. Uit de dorpskas werden deze z.g. "spandiensten" betaald. Elke inwoner was betaling verplicht, zo stelt Racer, en hebben dat namelijk vanouds gedaan, waaruit herstel werd betaald. De dorpsbestuurders zagen de publikatie als een algemeen bevel, terwijl het de wetgever

onverschillig was wie het zou doen, als het maar gebeurde. Ze menen dan ook te moeten stellen en verzoeken dan ook, goed te keuren dat ze gewoon zoals ze gewend waren de straten, middels een jaarlijkse belasting, te blijven onderhouden. Wat er ook allemaal over het onderhoud gezegd zal zijn: de slechte wegen zijn toen zeker opgeknapt.

Tol

Een ander besluit van een holtink dat met de komst van de Fransen te maken heeft is uit 1807. Een holtink uit 1807 (Lit. 3) handelt over de tol die wordt geheven door "die van Borne". De goedsheren van Zenderen en Bornerbroek maken bezwaar dat Borne de "buitenmarksen" (dus mensen niet uit de marke Zenderen en Bornerbroek afkomstig) "tol-, vragt- en passagegeld" laten betalen, waarvoor ze toestemming van de Koning van Holland zouden hebben gekregen. Voor elk paard dat het dorp passeert moet nu een stuiver worden betaald, terwijl dat voorheen niet het geval was. De pachter van de tol (voor een vast bedrag per jaar werd de verwachte tolopbrengst verpacht) mocht dan dus geld vragen van de buitenmarksen. Omdat de dorpsbewoners altijd al uit eigen middelen (belasting door henzelf opgebracht) het onderhoud hadden betaald, mochten zij nu van de koning dus een kleine bijdrage heffen. De goedsheren van de marke zien hierin een ongelijke behandeling in vergelijking met de dorpsbewoners, omdat zij altijd met hun arbeid de wegen in de marke dienden te onderhouden. Er was dus een verandering opgetreden: voor 1799, de inwoners van het dorp betalen belasting en anderen (dorpsbewoners en ingehuurde boeren) voeren onderhoud en herstel uit tegen betaling. De markeboeren moeten de wegen en bruggen in de marke zelf onderhouden, eventueel met geld uit de markekas. Na 1799/1807: het dorp ontvangt weggeld of tol van anderen, waarmee (mede) de wegen in het dorp worden onderhouden. De marke daarentegen moet het onderhoud zelf blijven doen zonder dat ze een geldelijke vergoeding hiervoor ontvangt.

Hoe nu het verdere verloop na deze voorvallen is geweest betreffende het onderhoud der wegen is op het gemeentehuis van Borne in de diverse raadsbesluiten terug te vinden. Het onderhoud der wegen werd een zaak der gemeente. Op 6 augustus 1813 stuurt de "Sous Prefect" van het Arrondissement Almelo de onder dit Arrondissement ressorterende gemeentebesturen de opdracht zich te bezinnen over het onderhoud van de wegen in hun gemeente. Het Arrondissement stelt een oprichting van een fonds voor, waarin elke inwoner een geldbedrag dient te storten. Ook is het mogelijk met eigen lijf te werken of te komen helpen met paard en wagens (Lit. 4).

Het Provinciaal bestuur te Zwolle zendt in de maand september 1817 aan alle gemeentes een verzoek opgave te doen van alle hoofdwegen, buurtschapswegen, degene die het opzicht en het onderhoud hiervan heeft. Hetgeen voor de stad Oldenzaal heeft gegolden zal ook voor Borne en de andere Overijsselse gemeentes hebben gegolden (De auteur van dit artikel woont te Oldenzaal; red.). Het opzicht lag (voor Oldenzaal) bij de gemeente, het onderhoud van de wegen in de stad was voor de stadsbewo-

ners. De wegen in de buurtschappen (de Lutte, Berghuizen en Beuningen) door de buurtschappen, welke door tekens waren afgebakend (Lit. 5). De toenmalige zandwegen "versterkt" door takkebossen, zijn naderhand vervangen door macadamwegen" (zand met puin vermengd, o.a. kapotgeslagen veldkeien) die op hun beurt weer werden vervangen door wegen geplaveid met basaltblokken (kinderkoppen) en gebakken klinkers. Bij deze wegen werd niet de gehele wegbreedte bestraat, maar een beperkt gedeelte in het midden. Vijftigplussers onder ons kunnen zich deze straten en wegen in Borne nog herinneren. Menig Twentenaar die met de fiets, auto of bus de Grotestraat in Borne, in het niet zo heel verre verleden (en nu weer) neemt, zou zich door de aanwezigheid van veel "oneffenheden", in de tijd van toen kunnen wanen.

G.A.B. Nijhuis

Literatuur:

1. Oud Archief Oldenzaal OAG 357.
2. RAO Zwolle Staten Archief 3.1 /5824.
3. RAO Zwolle Staten Archief 3.1 /3864.
4. Archief Stad Oldenzaal AG 31.
5. Archief stad Oldenzaal AG 36.

ONZE OUDE STEFANUSKERK NADER BEKEKEN 3

(Be-)graven.

In de vorige twee afleveringen heb ik verteld over een aantal muurschilderingen. Deze keer wil ik samen met U de vloer van de kerk nader bekijken. Het zal U wel eens zijn opgevallen dat op het koor, wanneer U daar op de ongelijke stenen hebt gelopen, vroeger adellijke dames en heren werden bijgezet. Voordat we naar de vier priestergraven gaan kijken, eerst Uw aandacht voor bijgaande afbeelding van een chique begrafenis "bij toortslicht". In 1714, volgens een oud diaconieboek, werd Agnes van Coeverden, douarière (= adellijke weduwe) van Carel Otto Scheele, in deze kerk ook bij toortslicht bijgezet in het koor. Van een dergelijke begrafenis vond ik in het boek "Erfenis onzer voorouders" bijgaand plaatje dat de sfeer goed weergeeft. De opbrengst, na verkoop van het rouwlaken dat voor de bijzetting van genoemde douarière werd gebruikt, mocht later door de diaconie worden verdeeld onder negentien armen.

Maar nu gaan we toch door naar de vier priestergraven die ook in deze kerk te vinden zijn. Van twee van de vier voorgangers zijn de namen bekend. Van de graven van de twee onbekenden weten we alleen dat het priestergraven zijn.

- No. 1: Hierop staan, bovenaan, twee huismerken.
- No. 2: Hierop staat een gegraveerd leliekruis op een boog.
- No. 3: Van deze steen is bekend dat hij is gemaakt voor een in 1557 overleden Rooms-Katholieke priester en wel, Everhardus Mertens, Pastor hujus ecclesia (= van deze kerk).

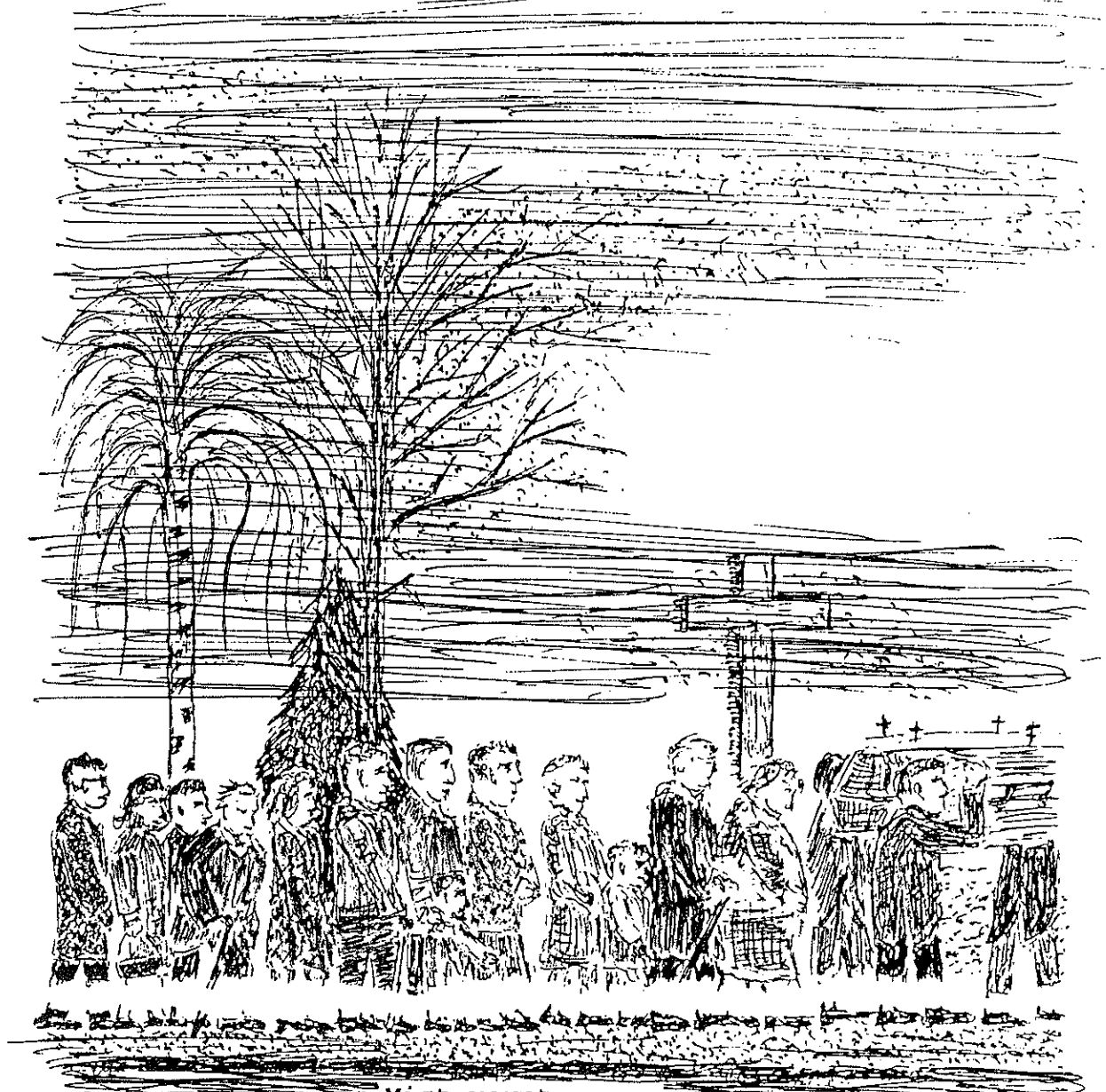
Douarière Agnes van Coeverden werd, in de sfeer van bovenstaand plaatje, in Borne "bij toortslicht" naar haar laatste rustplaats gebracht.

No. 4: Dit betreft een graf uit 1655 van een predikant waarvan de naam niet voorkomt op de grote lijst met namen en gegevens van alle voorgangers vanaf de reformatie (deze lijst hangt in de Consistorie, vroeger Gerfkamer geheten). Het gaat hier om de heer Wolter Molanus, weiland (= wijlen) pastor. Navraag leerde mij dat het hier een huispredikant van Het Weleveld betrof.

Men had op Het Weleveld een huiskapel (Intussen is uit het dagboek van Sweder II Scheele bekend geworden dat die huiskapel er nooit is gekomen. Wolter Molanus was echter wel als predikant verbonden aan Het Weleveld; redactie). Sweder Scheele kende deze predikant reeds uit zijn schooltijd in Osnabrück. Als gevolg van de door bisschop Ferdinand van Beieren in het bisdom Osnabrück doorgevoerde contra-reformatie was hij, na 25 jaar Luthers pastor in Cloppenburg te zijn geweest, naar Twente gekomen. In 1620 werd hij toen op Het Weleveld aangesteld. Daar stond hij officiëel te boek als "rentmeester". De tekst luidt: "A° 1655 den 1 Juny ist gestor/ben der Ehrwerdiger und Wol/gelahrter Heer Wolterus Molanus/ weiland pastor". De stenen "spreken" dan wel niet, maar ze getuigen wel weer van het lange en bewogen bestaan van onze Oude Stefanuskerk.
A.A. ten Kate.

Bie'n lesten gaank hoof ie zölf gennen voot te verzetten.

Oude Almeloseweg

Oude Almeloseweg

Mist werpt
een grijze deken
over
de rustplaats,

JBF Lewerink '97

een stille stoet
van nabestaanden
zonder benen,

verdriet hangt
hoog
in dode bomen.

Lejo van kuijeren.

OONZEN NOABER, AREND-JAN TEN HOVE

Wee van de oale Boornsen hef em nich keand, 'n oalen Oarend-Jaan ten Hove. As gemeentearbeider was-e oaweral in Boorn bekeand en heel Boorn keanen em. 't Was 'n naa plezearig, goodlachs en tevreaden keerlke. Nich froaj groot van stuk, mear de oren roem bemetten en ne vootmoat, umgerekeerd eawen-redig met ziene lengte; loat hen.

Op nen oalen film oawer Boorn wördt-e ofgeschilderd as "De man die altijd werkt", en zo was 't ok. 't Milieu van Boorn dodertied, op peil holen. Met batse, bessem en 'n soort bakfietse peerdeköttel van de stroat opnemmen en de götten ankeren. 't

Met batse en bessem 't milieu van Boorn op peil holen...

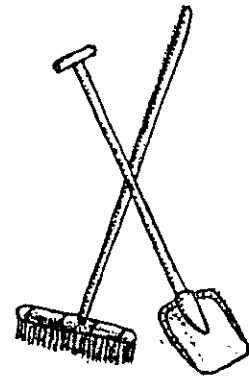
Gung nich zo har, mear zo steudig vedan. Aaltied an 't weark en hee heuren en zag völ an de stroat. Vuur völ was-e ok inzetboar, as et mear haandweark was. Zo vertöl-e oons vaake oawer et vee-verbraanden in 't Gemeenteveeld, an de weg noar Dealden. Grote geate greawen, waar de kadavers in gungen van de beeste dee an 't miltvuur dood mossen goan. " 'n Onmeunig smerig karwei en koold as't 's winters was, keerl en gin ean, wat koold.... how,.... slim, slim!"

Hee vertöl van de weg opmaken in 't vuurjoar, sleute oetgreawen en kaanten meajen; van hier of doar beume en struuke vothouwen, waarbiej één van ziene möae nog wal ees met liemgerren wearken um veenken te vangen. Dat leste stun em naa, want Oarend-Jaan was nen vrommen, rechtveerdigen keerl.

In een van de huuze van " 't oale zeekenhoes" in 'n Es, woarvan de leu harren klaagd oawer 'n kapot berre, mos-e dat maankemeant met 'n paar spiekers verhelpen. Hee keump doar, gin meanske in hoes, mear hee kon der wal in. Hee kik zo ees wat roond en dan zöt-e doar 'n vearken in berre liggen. "Dat maak ik oe zo nich", zegt-e en trek de duure wier an. Allens wörden loaten vuur wat 't was.

As-e van 't weark wier kwam, gung-e voort gangs in 'n greunte-tuin of in 't blomenhöfke, dee der dan ok schier bieflaggen. Völ earpel, roobeeten, stam- en stikbonen, grote bonen en sniejbonen, mooie dahlia's en nog völle meer verbouwen-e en 't ofval gung op 'n mothoop achter in 't laand. Biej 't stikbonen plukken gung-e finoal schoel achter de grote blaa. Dat was vuur oons jongs oet de buurte anleiding um em van nen ofstaand te bekogelen met smietearpel, earpel an nen lange peuntige stok, dee-j zó onmeundig wied konnen smieten. Ze snisteren duur de blaa, mear van Oarend-Jaan heurden wiej niks. Joa, éénmoal mear kwam-e tusken de blaa hen met 'n "Hee jongs nich doan" deer-e 't of.

Nen besten, zachten keerl, oonzen noaber. Kippen en kniene heel-e ok. Zekskes vol melk-diesel en breeblaa roppen-e doarvuur beij mekaar. 's Zoaterdaagens mos-e 'n luk meer anhalen en dan mos de zeajse der an te pas kommen. Now har-e den nich en doarum kwam-e biej de noodnoabers (op ne goo hoonderd meter ofstaand) um zeajse en pikstrik te lenen. As ik doar an deanke mök nog lachen. Hee vreug en vertöl met anlöpkes en maken meestal de zinnen nich of, woarduur zo ongeveer het volgende te heuren völ: "Diena (wat mien moo was), wa'k vroagen wol en leegen nich, zol ik öa.... vuur geald en goo weure nog efkes de öa.... öa.... ach doe wee's wal, können lenen"? Mien moo wust 't wal wat-e dan bedoelen en zear: "Joawal, ie weet 't spul wal te hangen, nemt 't mear met". Zo gung dat vroagerjoaren, met weinig weure wus ie genog te zeggen. Ie kennen mekaar.

Vriejgaagens 's oavonds, zo tegen 'n uur of zeuwen, kwam-e der efkes biej oons achterhen kieken um koffie te dreerken en 'n luk te keueren. In zien hoes konnen ze em dan nich broeken, want de kamer, de kökken en de biejkökken mossen an kaant maakt wörden. De cocosmatten gungen oawer 'n kloppoal en plaanke met deksel van 't huske wörden schoerd. Doar leup-e mear in de weg. Wiej veunden dat aaltied 'n plezeerig uur, want zo heurden ie an de Zeanderse kaant van Boorn ok nog ees, wat der zich zoal in 't melbuulendorp ofspöllen. Gin weareldschockend niejs, mear toch, en.... de maneare woaröp de verhalen wörden brach. Met 't neudige stönnen en knöarren, met hötte en stötte en halve zinnen met anlöpkes, kwammen de verhalen lös. As-e dan good op 'n proatstool zat, vergat-e de tied. En wiej mear vroagen, hoe dit of dat ok al wier was. Wiej harren de meeste

verhalen al wal vaker heurd, mear as 't zo tegen achte leup, wollen wiej em nogwal ees wat an de proat holen. Tot-e verschrikt op de klokke keek. Hee was al wied oawer tied, sprung midden in 't verhaal op en benen op de kōkken an.

Een van ziene geuren en kleuren verhalen spōllen zich of, dow-e met de tonnenwaage 's morgens vrooge roond gung. Vuur zeuven uur mossen ze der met van de stroate of wean. De volle pleetunnekes ophalen en de schonen bieje de leu wier achterhen zetten. Eēn meanske zinnen dat gedoo nich. Zee wol absloet eur "eigen" tunneke wierum hebben. 't was de vrouw van 'n oalen postdirecteur, dee naa wat vuur 't gat te beenden en gin keender har.

Ondaanks 't gemoster en forteren, van 'n eigen tunneke kwam niks. De keerls deuden gewoon wat ze doon mossen; ophalen, umkiepen in de tonnenwaage en dan ne schone tonne wier ofleaweren. Zee nam et nich. Witteveen, 'n directeur van gemeentewearken wōrden inschakeld. De keerls mossen op rapport kommen. Hee keanen 't meanske ok wal; ze harren em op de haand. Der wōrden gin onregelmoatigheden constateerd en 't tunnekes ophalen gung wier op 'n zōlfden voot vedan.

't Har de preant nich hōlpen, mear zee zochten 't now hogerop. 'n Paar wekke later, wōrden der op 't gemeentehoes tegen de roeten tikt. De keerls zollen bieje de burgemeester kommen. Pette oonder 'n aarm, de keerls noar binnen. "Joa Heren", hee har klachten kregen van dat meanske van 'n postdirecteur en wat of dat now precies wal was met dat tunneke.

Dow zetten Oarend-Jaan zich schrap, 't mos der mear oet. "Meneer de burgemeester, öa... tegen oe gezegd, öa... wat mean ie wat dat meanske mankeert"? "Nee, Ten Hove, zeg het eens". "Dat meanske mankeert 'n half dozien jongen". "Nou, ... je gunt haar nogal wat" en hee dreait zich um. "Heren jullie kunnen je gang wel weer gaan". Ze zetten de pette wier op en rechtop gungen ze 't gemeentehoes oet. En wier gung 't zo 't gung en bleef 't zo 't was, allens bieje 't oale.

Echte Boornse dorpsfiguren oet dee tied, bint der rechtevoort nich mear. Peerdeköttel veen ie der vandaag an 'n dag ok nich. Hoondenstront ligt der oaweral meer as zat. 't Spōlt now blikboar nich meer met, 't wordt oawer 'n kop kekken. Klean grei, 't smit nich wat op. Mear steenken doat ze nog aaltied, benaamd a-j der in trapt.

Leu as Arend-Jan ten Hove, wieje könt ze nich missen.

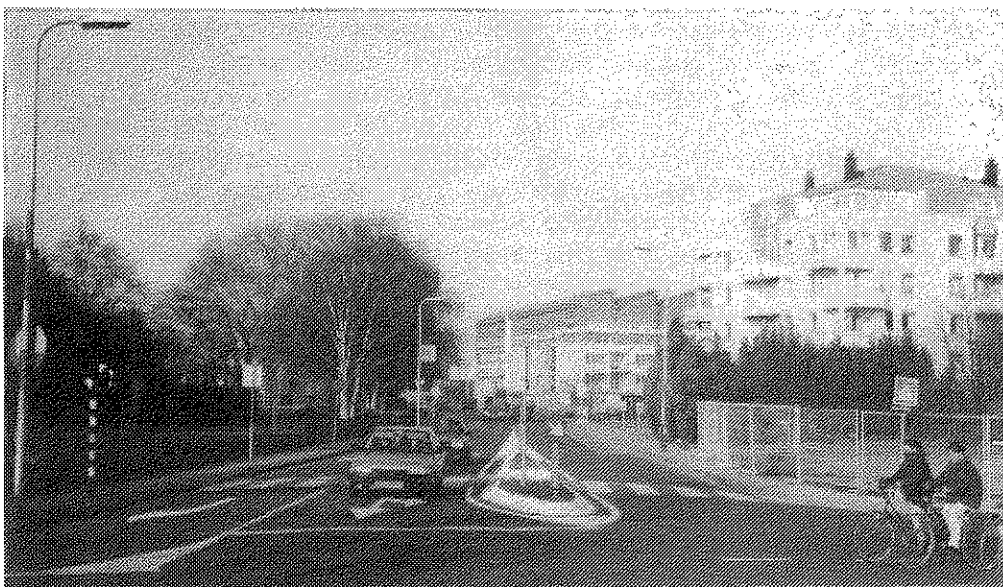
Johan G.J. Kwast.

An het weark ken ieje de vakleu.

ZO WAS 'T, ZO IS 'T

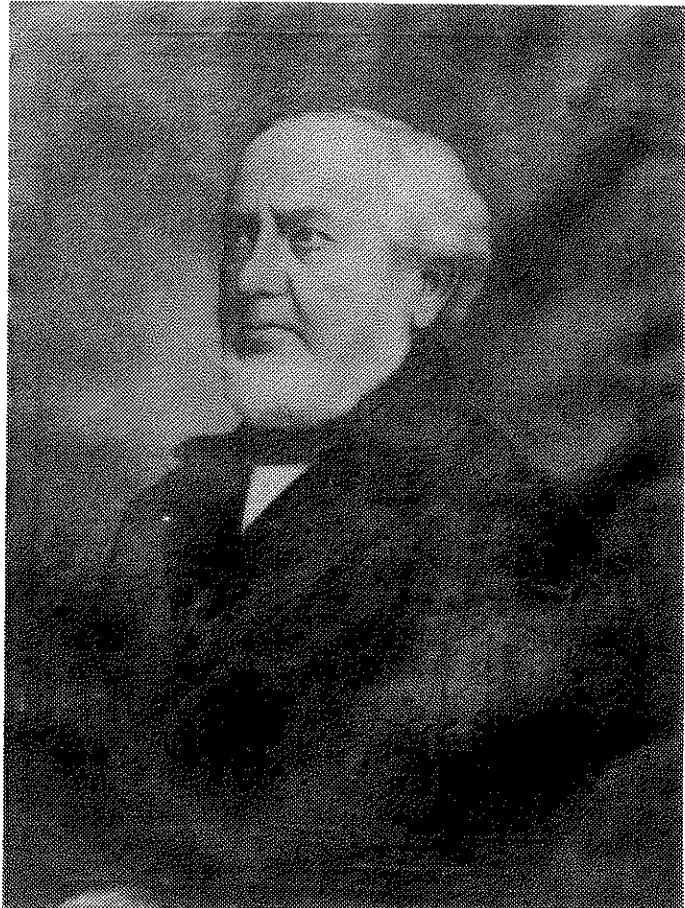
Er is veel veranderd aan de Parallelweg. Het station, links, is verdwenen evenals "De Villa", rechts. De toegang tot de fabrieken en de fietsenstalling van Spanjaard van weleer, wordt thans ingenomen door de woontoren "De Obelisk" en de luxe woonflat "Auronde". De plaats waar eens "De Villa" stond wacht op een nieuwe bebouwing en de laatst overgebleven fabriekshal van Spanjaard, staat op de nominatie om te worden gesloopt. Waar eens een groot deel van de Bornse bevolking haar brood verdiende, vormt zich een moderne woonwijk...

DR. J.B. SCHOEMAKER, HEELMEESTER TE BORNE 1

Inleiding

Johannes Bernardus Schoemaker was de tweede arts met een huis-artspraktijk van dit bekende artsengeslacht in Borne (zijn kleinzoon was de wereldberoemde chirurg Schoemaker uit Den Haag). Johannes werd geboren op 3 juni 1799 in Borne en overleed aldaar op 2 maart 1879 (Lit. 1 en 2). Reeds in 1870 legde hij zijn praktijk in Borne neer. J.B. Schoemaker voegde zich in 1820, na een studie in Amsterdam en afgelegd examen in Zwolle, als 21-jarige bij zijn vader, A.H. Schoemaker in Borne.

De vermaarde dokter Johannes B. Schoemaker, die vanaf 1820 gedurende ruim 50 jaar arts was te Borne.

Johannes promoveerde later op het onderwerp "Obstetrie en chirurgie" (Lit. 4). Obstetrie is verloskunde. Woonde hij in het begin bij zijn ouders, na zijn huwelijk met Maria Aleida Mulder uit Almelo ging hij wonen en praktijk houden in de Kerkhoek, later bekend als "Het Oale doktershoes" op de hoek van de Marktstraat en de Oude Kerkstraat. Het huis werd in 1940 afgebroken en hier kwam het café van Baartman te staan.

In januari 1837 overleed A.H. Schoemaker (maar men moet aannemen dat deze reeds in 1830 met de praktijk gestopt was) en hij werd door zijn zoon J.B. opgevolgd. In een missieve (Lit. 6) van de burgemeester aan de gouverneur van Overijssel in 1821, wordt J.B. Schoemaker voor het eerst genoemd naast zijn vader, de breukmeester en twee vroedvrouwen. Deze meldingen gaan door tot het jaar 1830.

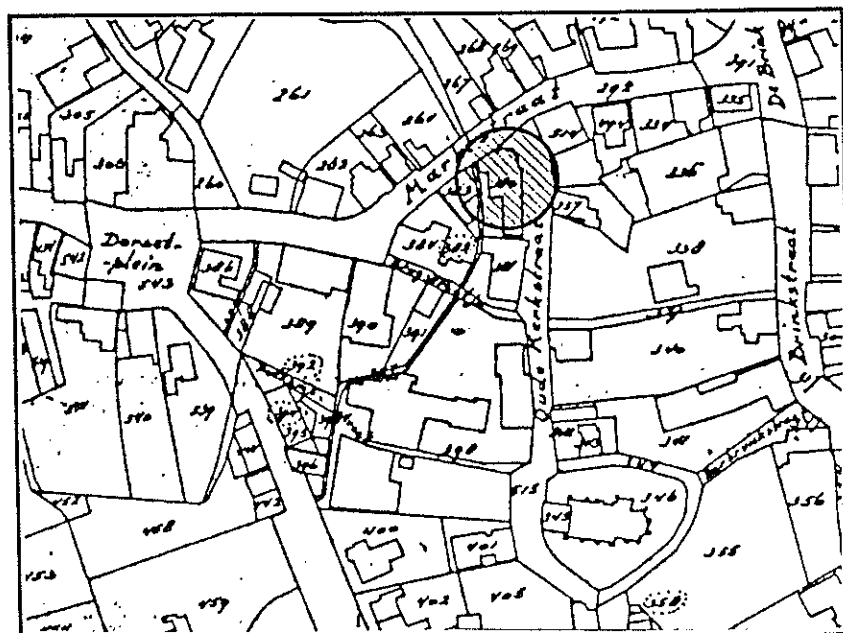
Als bijzonderheid mag genoemd worden dat in 1822 breukmeester Beursink uit Zenderen overleed. Nadien is er geen sprake meer van een breukmeester. Dat wil dus zeggen dat Schoemaker de voorkomende beenbreuken behandelde, hetgeen zijn vader deels

of grotendeels aan de breukmeester overliet. Op 2 augustus wordt Johannes officieel tot gemeente-geneesheer benoemd, blijkens de notulen van de gemeenteraad.

De Hemmelhorst was een bekende bezitting van de dokter. Hij verbleef er vaak in zijn vrije tijd en tuinierde er. In een vijver kweekte hij daar ook bloedzuigers. Hij paste die toe bij de uitoefening van zijn praktijk bij bepaalde aandoeningen.

Het echtpaar heeft zes kinderen gehad, waarvan er één arts werd. Johannes heeft onder meer een dagboek (Lit. 3) een rekeningboek en een geneeskundig handboek nagelaten, geschreven door Prof. Woyt (Lit. 5). Uit het te bespreken rekeningboek verder aan te duiden met het boek), komen enkele privé gegevens naar voren. Zoals de al genoemde hobby de Hemmelhorst, het bezit van een huis in Almelo, het feit dat hij waarschijnlijk een pijproker was en de wijze waarop hij in een deel van de gezinsbehoefte voorzag.

Dit is de plaats in het dorp Borne waar het huis van dokter Schoemaker heeft gestaan. Thans staat hier café De Ster, op de hoek van de Marktstraat en de Oude Kerkstraat.

In het boek, dat in opdracht van de gemeente Borne gerestaureerd en opnieuw ingebonden is, komt zijn praktijkvoering aan de orde. Hij geeft een beperkt inzicht in het aantal verrichtingen dat hij doet in zijn "buitenpraktijk", de aard van de verrichtingen en daardoor een beeld van voorkomende ziekten en de geneesmiddelen-medicatie. Voorts de rekeningen die hij aan de patiënten gaf of stuurde en de afrekening daarvan. Terloops werd door de auteur ook het Bornse archief (Lit. 6) geraadpleegd op enkele andere gegevens betreffende de praktijk van Schoemaker om die uit het boek aan te vullen.

Het boek

Het boek bevat 544 bladzijden, waarvan ondanks de restauratie, een 18-tal voorin en een 9-tal achterin niet of slecht leesbaar zijn of blanco. Hierdoor is een compleet beeld over de jaren 1823-1855 waarover het boek gaat, niet mogelijk. Van die jaren moeten bovendien nog meerdere rekeningen aanwezig zijn. Herhaaldelijk wordt n.l. een transport aangehaald uit, of verwezen naar, boek B, C en E en het Bornse boek.

Behalve in Borne, had J.B. patiënten in de volgende plaatsen: Zenderen (Zenden), Hertme (Hertem), Bornerbroek, Saasveld, Deurningen, Weerselo, Boekelo, Bekkum, Hengelo, Almelo, Tubbergen, Albergen, Fleringen, Geesteren, Lonneker en Enschede en daarnaast ook nog in enkele buurtschappen. Maat ook verder gelegen plaatsen zoals Oldenzaal, Enter, Goor en Deventer. Het betreft zowel visites aan huis als consulten in zijn praktijk. Over de praktijk in Borne geeft hij geen gegevens. Zo is bij "Nijkamp nieuw in Borne" geschreven "verplaatst in 't Bornse Boek". Een visite "door onze zoon gedaan" duidt erop dat ook Jan ervaring opdeed in de praktijk van zijn vader, zoals J.B. dat ook bij zijn vader gedaan had. De visites buiten zijn woonplaats legde hij waarschijnlijk te paard af. Daarvoor pleiten verschillende aantekeningen zoals het geleende paard bij een boer met wie hij het gebruik verrekende met zijn eigen betoonde diensten. Het bijzondere van het boek is, dat het niet alleen de rekeningen betreft, maar ook zoals gezegd een beperkt inzicht in de ziektes van zijn patiënten geeft en veel medicaties vermeldt.

Het huis (rechts) op de hoek van de Marktstraat waar dokter Schoemaker woonde en zijn praktijk had.

De praktijk

Dokter Schoemaker had een apotheekhoudende praktijk. Hij was bovendien gemeentearts, toen gemeente-heelmeester genoemd, het geen inhield dat hij voor f. 60,00 per jaar in de gemeente Borne medische handelingen moest verrichten. In de gemeenteraadsvergadering van 19 september 1848 (Lit. 6) laat Schoemaker echter in een brief weten dat deze f. 60,00 niet voldoende is voor geneeskundige behandelingen aan de armen. Hij krijgt dan f. 50,00 extra voor vaccinatie, schouwing der schutterij en heelkundige hulp aan de armen van Borne. Voor die tijd een behoorlijk bedrag, hetgeen er ook op duidt dat hij nogal wat werk aan genoemde bezigheden had.

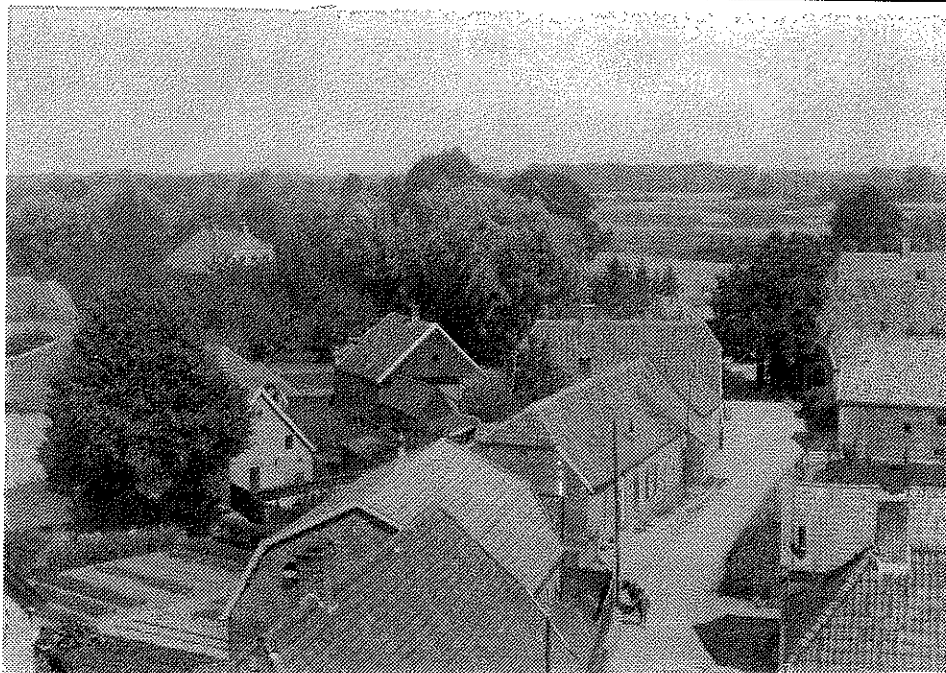
De behandelingen.

Het boek geeft betrekkelijk weinig informatie over de aandoeningen zelve. Veelal wordt alleen een summiere diagnose vastgesteld en de medicatie ervoor genoemd. Bijvoorbeeld: "*beklemming op de borst, mixt pect*". Of alleen de behandeling die nodig was voor een eventueel herstel of in de vorm van een verstrekt medicijn, waaruit soms de aard van de aandoening kan worden afgeleid. Toch geeft het een aardig inzicht in de aandoeningen die voorkwamen en waarvoor zijn hulp werd ingeroepen. Opvallend is daarbij het grote aantal beenbreuken dat hij zet en waarvan hij de behandeling geruime tijd voortzet. Hij verstrekt ook krukken. Hij moet bekend en gevraagd zijn geweest voor het zetten van breuken. Eenmaal schrijft hij "*fact is verknoeid*", dus kennelijk riep men ook zijn hulp in voor foutieve handelingen van andere heelmeesters.

Ook doet hij kleine chirurgische ingrepen, die hij aanduidt als "*operatie*". Hierbij moet aangenomen worden dat het veelal gaat om openen van abscessen (meestal het gevolg van een steenpuist of furunkel). Een enkele maal is sprake van amputatie van de vinger na een ontsteking. Deze ingrepen geschieden nog al eens bij de patiënt thuis, veel in Rijssen, Wierden en Almelo. Herhaaldeijk wordt aangetekend dat er wonden zijn verbonden, vermoedelijk het gevolg van vechtpartijen. "*Poliep uit neus geopereerd*" komt een enkele keer voor. Aanduidingen van grote ingrepen zijn in het boek niet te vinden.

Er was nog geen anesthesie (verdoving) bekend en de mogelijkheid grove inwendige afwijkingen vast te stellen was erg beperkt. Men moest overgaan tot het verlichten van ongemak ten gevolge van een veelal onbekend lijden. Bijvoorbeeld het aftappen van vocht uit de buik bij een z.g. ascites (vochtophoping). Dit zal vaak het gevolg van een tumor in de buik zijn geweest. Het terugbrengen in de buikholte van een uitgezakte baarmoeder en het tamponeren daarvan duidt er waarschijnlijk op dat hij door vroedvrouwen bij moeilijkheden in consult werd geroepen.

Vochtophoping in de benen (oedeem), hetgeen veelal het gevolg kan zijn geweest van een hart- of nieraandoening, werd wel behandeld met een diuretische (vochtafdrijvende) drank. Het

De Oude Kerkstraat gezien vanaf de toren van de oude N.H. Kerk. Het dwars geplaatste huis, achteraan links, is het huis van dokter Schoemaker.

was een aftreksel van verschillende plantensoorten die de nieren tot grotere werkzaamheid aanzette. Woyt (Lit. 5) ziet diuretica als wei-drijvend, bloed zou van onzuiverheden gezuiverd worden. Men zag het dus niet als te veel vocht in de bloedbaan.

Tot een ander soort breuken behoort de liesbreuk, die geregeld genoemd wordt en waarvoor, vaak na terugbrenging van de uitgestulpte darmen, een breukband wordt aangelegd. een enkele keer is er zelfs sprake van een ingeklemde breuk, hetgeen een "bijzonder pijnlijke aangelegenheid" was, schrijft hij. Hiermee werd een patiënt in Enter in de nacht naar hem toegebracht. Hij bracht de darmen weer in de buikholte en mat een nieuwe breukband aan waarna de patiënt weer naar Enter vertrok.

Een longontsteking wordt vaak genoemd. In een aantal gevallen zal sprake zijn geweest van longtuberculose, want ook bloedspuwingen waren geen zeldzaamheid. Uiteraard was de tuberkelbacil nog niet bekend. Dat was pas in de tweede helft van de 19^e eeuw. De behandeling bestond dan ook altijd uit het verstreken van een hoestdrank en een enkele keer uit het verbinden van een wond op de borst als een borstvliesontsteking was doorgebroken.

Oogaandoeningen komen veel voor en er worden dan ook veel oogdruppels voorgeschreven. Ook zette hij bloedzuigers, dat was volgens het boek bij een beroerte en wat vermoedelijk een geval van longtuberculose was. Een enkele keer verrichtte hij

een aderlating, waarbij dus bloed werd verwijderd. Men deed dat om kwade stoffen uit te drijven. De bloedzuigers zouden volgens Woyt het dikke zure bloed opzuigen en dit zo uit het menselijk lichaam verwijderen, b.v. bij jicht, heupe pijn (vermoedelijk reuma; arthrose van het heupgewricht en dergelijke aandoeningen). de bloedzuigers (een orde der klasse van de ringwormen) moesten aan bepaalde voorwaarden voldoen: ze moesten lang en smal zijn, een kleine kop en een rode buik hebben (Lit. 5).

Dokter Schoemaker beoefende in zekere zin ook fysiotherapie, wat blijkt als hij de zoon van Ensink uit Hengelo "*de stijve armen alle dagen linieert, verbindt, baadt en beweegt*". Hoewel er 2 vroedvrouwen aanwezig zijn, deed hij toch ook bevallingen, waarschijnlijk veelal op verzoek van de vroedvrouw als er problemen optraden. De vrouw van Hendrik Odink te Weerselo "*verarmd en lag in een hüt in baren*".

Ook stervensbegeleiding was hem niet vreemd. Hij behandelde de tante van Marten Baan uit Rijssen wegens borstkanker in 1833. In 1834 bezoekt hij haar zeer geregeld elke maand, geeft twee soorten verdovende middelen, kennelijk voor pijnbestrijding.

Ook "bedrijfsgeneeskunde" beoefende hij in zekere zin. Zo werd hij op de fabriek van Ter Horst in Rijssen geroepen om een timmerman die een bedrijfsongeval had gehad te behandelen. De man werd wel blind ten gevolge van het ongeval!

Een vorm van "controlepraktijk" moet hij ook gehad hebben want herhaalde malen doet hij een "visitatie". De volgende aantekening is duidelijk: "*op U order een arm meisjes bezogt en gevisiteerd en daarvan verslag gedaan*" Hij doet dit op verzoek van J. de Wolf te Almelo, kennelijk een fabrikant, want na een behandeling van de man zelf verrekende hij de behandeling met een stuk stof. Een vorm van plastische chirurgie moet men zien in het "*lossnijden onder de neus van een hazemond en lippen*" bij een kind.

In een vervolgartikel zullen we zien dat dokter Schoemaker ook aan een soort van klinische hulp deed. Verder zullen we nog behandelen, de medicijnverstrekking, de betaling voor heelkundige hulp waaronder het betalen in natura, de inkomsten van de dokter en nog enkele andere bijzonderheden. Tevens kunt U aan het eind van het tweede artikel een literatuurlijst aantreffen.

dr. A. Fuldauer.

Alman veult zien eagen zeert het best.